

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ
(1593 — 1638 pp.)

Час заснування Січі на острові Базавлук на відміну від часу виникнення попередньої, Томаківської, не викликає сумніву. Кримські татари вдало скористалися з походу запорожців до Києва з позовом на утиски старостинської влади восени 1593 р. Нечисленна козацька залога на Томаківці не витримала натиску кочівників, внаслідок чого запорозька твердиня була зруйнована. Відновлення Січі не зайняло багато часу, оскільки у зведенні укріплених городків, або ж засік, за дніпровими порогами козацтво вже мало значний досвід. Задовго до Хортицького замку такі городці — засіки служили форпостами осідання військово-промислової людності на межі з татарськими кочів'ями. Описуючи експедицію гетьмана Юрія Язловецького на Подніпров'я (1571), польський шляхетський письменник Бартош Папроцький згадує такі «головні остроги» на Дніпрі, як Хортиця, Білозерський, Базавлук. Отже, Великий Луг був добре освоєний козаками, і вони не випадково обрали новим місцем для облаштування Січі Базавлуцький острів.

Локалізацію останнього гранично чітко визначив посланець німецького імператора Рудольфа II Еріх Лясота, який у 1594 р. прибув на Запорожжя. Він зазначив, що острів лежав «в рукаві Дніпра біля Чортомлика, або, як вони кажуть, при Чортомлицькому Дніприщі, приблизно 2 милі».

Дослідники, як правило, обходили увагою ці лаконічні рядки твору спостережливого іноземця, не вникаючи у

їх суть. Причини такого «легковажного» ставлення до унікального джерела пояснюються досить просто. По-перше, відсутність докладних історичних свідчень про Базавлуцьку Січ не стимулювало дослідників до обрання її за об'єкт спеціальної студії. По-друге, наявні джерела проливали не багато світла для того, аби можна було остаточно вирішити цю проблему. Так, зокрема, в листах запорозьких ватажків Самійла Кішки (1600) і Левка Івановича (1629) зазначалося місце їх написання — «Чортотлик». Звідси — коріння ототожнення істориками назви дніпровської протоки — річища з однойменною річкою. Тим більше, що відстань між островом Базавлук і місцем розташування на материковій частині Чортотлицької Січі (1652–1709) незначна. За традицією, що склалася у XVIII ст. останню називали «Старою». І це не випадково, бо вже наприкінці 30 — початку 40-х років XVII ст. французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, пропливаючи повз острів Базавлук, застав там лише руїни Січі. За його спостереженнями, острів був досить великим порівняно з тисячами «інших островів та острівців», розкиданих уздовж і впоперек цілком хаотично, заплутано і нерівномірно, одні з них сухі, інші — болотисті, до того ж усі вкриті великим як списи очеретом, який заважає бачити протоки, що їх розділяють. Саме в плутанині цих місць козаки мають свою схованку, яку називають «Військовою Скарбницею», тобто скарбом армії. Усі ці острови навесні затоплюються водою, лише місце, де знаходяться руїни залишається сухим.

Першою спробою ідентифікації «старої» Січі з Чортотлицькою в історичній літературі була стаття нікоп-

ольського протоієрея І. Кареліна про запорозькі городища. Автор подає не лише їх опис, але й схеми. Прагнучи пояснити острівне розташування «старої» Січі, І. Карелін наводить легенду, за якою під час наступу російських полчищ навесні 1709 р. запорожці викопали навколо Січі рів, по якому пішла вода з Чортомлику. Нереальність подібної операції цілком очевидна. І не лише тому, що в джерелах вона не простежується. Гирло р. Чортомлик лежало значно далі на північ від Базавлуцького острова. Слідом за Кареліним тезу про штучний характер острова повторив Д. Яворницький, викладаючи детальний його опис і називаючи Чортомлицьким: «Место это представляет из себя небольшой островок, утопающий среди роскошной зелени и деревьев, точно плавающих среди восьми речек, окружающих его со всех сторон... Весь этот островок, кроме нескольких камней у восточного берега, состоит из песка и разделен на две неравные половины: возвышенную на севере и низменную на юге. Первая заключает в себе 1050 квадратных сажень, вторая две десятины и 1200 квадратных сажень. Но собственно только северную половину и можно назвать островом, так как она не затопляется водой. Остров по своим окраинам имеет неодинаковую высоту: на севере он возвышен, до четырех сажень высоты, на юге низок, не выше трех-четырех футов от уровня воды; северная половина острова крута и окаймлена высокими речными деревьями, южная половина отлога и покрыта болотистой и луговой травой... Тщательный осмотр теперешнего Чортомлицкого острова приводит к заключению, что на нем помешались только главные постройки Сичи: цер-

ковь, войсковая и куренные скарбниці, здание для духовенства и сами курени. Таким чином, Базавлуцький острів, який лежав у Чортомлицькому рукаві Дніпра проти гирла р. Підпільної, пов'язувався вищезгаданими дослідниками з історією Чортомлицької Січі. Початки ж останньої досить чітко фіксуються в джерелах — через 58 років після відвідання Еріхом Лясотою Базавлуцького осередку січового товариства.

Цікавим є також топографічне свідчення імператорського посланця. Очевидно, в його повідомленні йдеться про відстань у 2 милі від місця розподілу головного річища Дніпра на рукави, що знаходилося на південь від Микитиноного Рогу, до о. Базавлук по Чортомлицькому річищу — шляху, по якому Лясота добирався до Запорозької Січі.

Вибір місця для нової Січі зумовлювався насамперед його важкою доступністю для татар і турок. Кіннота кримців не в змозі була швидко пересуватися по болотистій місцевості. До того ж, як писав Боплан, «в цих місцях не змогли б нічого вдіяти усі турецькі сили. Тут загинуло багато турецьких галер, що переслідували козаків, коли ті поверталися з Чорного моря. Запливши у ці лабіринти, вони (галери) не могли знайти дороги назад, а козаки, обстрілюючи їх зі своїх човнів, захованих за очеретами, завдавали їм жару. Відтоді галери не піднімаються вище, аніж на 4–5 льє від гирла (Дніпра. — *В.Щ.*). Розповідають, що у Військовій Скарбниці в цих протоках козаки заховали багато гармат, і жоден не може дізнатися, де саме. Бо окрім того поляки ніколи

не бувають у цих місцях, козаки зберігають це у таємниці і не видають її».

Будівництво укріплення на о. Базавлук розпочалося, очевидно, восени 1593 р. і йшло дуже швидко. Перед дерев'яною палісадою — «засікою» були насипані земляні вали, на бійницях вартових веж встановлені гармати. Через відсутність історичних свідчень важко визначити площу власне Січі на острові, який у вигляді трикутника був видовжений униз по течії річища. Ймовірно, що її територія охоплювала північну, підвищену, частину, де розташувалися укріплення і відкривався широкий краєвид над навколишніми просторами. — Дальші підступи до твердині охоронялися вартовими вежами, виставленими в степу. При появі ворога козаки запалювали на них суху траву або ж хмиз, від чого здіймалося полум'я і стовп диму. Цей сигнал передавався від вежі до вежі, сповіщаючи січовиків про небезпеку.

Прибувши на Запорожжя, щоб переконати козаків виступити на боці Австрії проти Османської імперії, Лясота залишив нащадкам цінні матеріали не лише про локалізацію Січі, а й її військово-політичну організацію — кіш. Щоденник німецького посла фактично є першою документальною розповіддю про життя січового братства. Перебування у повних небезпеки умовах степу змушувало козаків, незважаючи на відмінності в походженні і характерах, об'єднуватися у згуртоване товариство. Запорожці проникалися духом взаємовиручки та взаємодопомоги й підкорялися кошовим звичаям і традиціям, без яких немислимим було б їх існування. Січ давала козакам свободу, відкривала широкий простір для под-

вигів і слави, матеріального забезпечення, але в той же час від них вимагалось суворого дотримання основ кошової організації.

Вищим органом влади на Запорозькій Січі була рада, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Для переобрання січової старшини щороку 1 січня збиралися загальні козацькі ради. Крім того незалежно від часу, в міру потреби, скликалися неординарні ради для розгляду термінових і невідкладних питань, але обов'язково з присутністю кошового отамана. В час прибуття імператорського посланця запорозький ватажок Богдан Миконшинський перебував у морському поході, тому довелося зачекати більше тижня. Лише 20 червня Лясоту і його помічників Станіслава Хлопицького і Якуба Генкеля запросили до кола на раду викласти суть місії. Посол звернув увагу на порядок голосування запорожців. Після оголошення пропозиції козаки «розділилися на два кола. В одному була старшина, у другому прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною acclamation (згода без голосування. — В.Щ.) податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася». По залагодженні домовленості гриміли литаври і гарматні постріли.

Виконавча влада на Січі належала кошовому отаману. Про значення цієї посади в козацькому товаристві та характер виборів кошового яскраво свідчать спостереження Боплана: «Коли зберуться усі старі полковники і

старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посаду, відмовляється невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеше в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!" і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонятися йому». Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від даної кандидатури значною мірою залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші старшини — суддя, осавул та писар — не відігравали такої визначної ролі, як кошовий. Влада останнього поширювалася не лише на січове військо, але й на всій території Запорозжя.

В житті запорозької громади особливе місце відводилося курінному отаману — безпосередньому начальникові куреня, своєрідного козацького земляцтва. Назви куренів, як правило, походили від місцевості, де раніше проживали козаки на волостях. Кількість куренів не була стабільною. Михайло Слабченко нараховував їх на Базавлуці сім: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядківський.

У майбутньому спостерігалася тенденція до зростання їх кількості. Це відбувалося з поповненням Січі вихідцями з різних регіонів Наддніпрянщини та Лівобережжя.

У кожному курені проживало від кількох десятків до сотні й більше козаків. Від чисельності мешканців залежали й розміри запорозького житла — куреня, зробленого з верболозу, обмазаного глиною і вкритого очеретом. За свідченням Лясоти, покрівлею служили «кінські шкури для захисту від дощу». Очевидно, на той час козаки ще не встигли завершити зведення житлових приміщень, тимчасово залишивши їх літній варіант. Курені розташовувалися навколо січового майдану, де відбувалися козацькі ради. Ближче до майдану містився будиночок кошового отамана, канцелярія, пушкарня, церква.

Оглядаючи територію Базавлуцької Січі на початку ХХ ст., історик і письменник Андріан Кашенко зробив припущення, що з ознак, які свідчать про наявність на острові січових споруд, лишилася тільки яма з шматками битої цегли від підмурків січової церкви. Можна погодитися з думкою дослідника, адже в умовах жорсткого конфесійного протистояння в Україні після Берестейської унії (1596) ймовірність існування православного храму Покрови Пресвятої Богородиці в козацькій твердині цілком закономірна. Інше питання — її архітектурне вирішення. Однак це потребує спеціальної студії.

Про зрілість кошової організації на Базавлуці свідчить такий елемент її функціонування як ведення міжнародних зносин. Формальне підпорядкування запорозького козацтва урядові Речі Посполитої передбачало координацію дій у цій важливій справі з Варшавою, на службі

якої перебували реєстровці. Однак останні становили незначний відсоток запорожців, тому несанкціоновані походи козаків до Криму і в Молдову були непоодинокими. Зрештою, наприкінці XVI ст. міжнародні контакти Запорожжя набрали якісно нового змісту. В цей час європейський світ постав перед реальною загрозою османської агресії. Під егідою Ватикану була створена «Ліга християнської міліції». Її головною військовою силою мало стати запорозьке козацтво.

Восени 1593 р. папа Климент VIII вислав свого нунція — хорватського священника Алессандро Комуловича — до українських козаків з дорученням залучити їх до цієї ліги. Відповідно до інструкції папський легат з метою конспірації своїх дій мав вести переговори на «кресах» Речі Посполитої: у Кам'янці, Каневі, Корсуні або Черкасах. У листі Климента VIII до козаків від 8 листопада того ж року відзначається поінформованість Риму про «хоробрість і військову відвагу козаків». Вагомим додатком до послання понтіфіка із закликом до боротьби з неприятелем святого Хреста мали стати 12 тисяч дукатів, як задаток для початку кампаній. Решту — обіцялося виплатити в ході війни. Проте маршрут Комуловича пролягав через волості, де йому радили звернутися до київського воєводи князя Костянтина Острозького. Очевидно, через конфлікт Януша Острозького з козацьким гетьманом Криштофом Косинським папський посланець не знайшов шляху до Січі. Під час зупинки у Снятині він вів переговори з місцевим старостою Миколою Язловецьким. Колишній старший козацького реєстру продовжував підтримувати тісні контакти із запорожцями.

Тому, очевидно, не без ініціативи Язловецького, в грудні 1593 р. відбувся похід козаків на турецькі придунайські міста. З Січі виступили реєстрові на чолі з гетьманом Григорієм Лободою. Експедиція завершилася взяттям Білгорода та Джурджі, і, як вказує Лясота, запорожці повернулися з великою здобиччю.

В контексті тогочасної політики Ватикану відбувався й згадуваний уже візит в Україну посланця німецького імператора. Е. Лясота скрупульозно зафіксував церемоніал прийняття іноземних посольств на Січі. За його свідченням, при наближенні до Базавлука послы були зустрінуті делегацією у складі кількох заслужених і авторитетних запорожців, які привітали прибулих від імені всього січового товариства. Вступ іноземців на Січ супроводжувався гарматними пострілами. Повернувшись із походу, Богдан Микошинський у супроводі старшин прийняв Лясоту і вислухав його пропозиції. Наступним етапом переговорів мав бути виступ імператорського посла на козацькій раді. Проте сценарій був дещо порушений запорожцями. Річ у тім, що одночасно з Лясотою на Січ прибув посланець московського царя Василь Никифорович. Старшина знала, що він буде згадувати у «своїй промові цісарську величність». Тому Микошинський завбачливо попередив Лясоту, щоб надання першості у виступі на козацькій раді посланцю з Москви не послужило приводом до непорозуміння, оскільки «добре відомо, що його імператорська величність стоїть вище всіх інших європейських володарів і тому його послів необхідно було б вислухати першими». З цього незначного

епізоду можна судити про чітку орієнтацію запорожців у тонкошах європейської політики.

Запрошений на раду Лясота передав письмове імператорське послання, після чого його попросили покинути козацьке зібрання, учасники якого детально обговорювали умови майбутньої служби. По завершенні палких дискусій козацька депутація у складі 20 чоловік знову запросила Лясоту на раду. «Тоді ці депутати, — писав імператорський посол, — усівшись на землі серед великого кола, утвердили маленьке коло і запросили нас до себе: ми прийшли і сіли серед них». Запорожці в принципі давали згоду на похід у Молдову і навіть за Дунай для боротьби з турецькими силами. Водночас вони висунули ряд умов, головними серед яких були надання надійних гарантій від Рудольфа II щодо фінансування експедиції та узгодженість її з урядом Речі Посполитої. Зрештою, Лясота вручив козакам хоругви, тулумбаси і 8000 дукатів, як задаток за службу, а для подальшої деталізації умов її проходження до імператора вирушили обрані на раді запорозькі послы Нечипор і Сасько Федорович. Вірчі грамоти козаків було скріплено військовою печаткою та підписом писаря Левка Вороновича. Проводжали імператорське посольство також під звуки литавр і гарматних пострілів.

В останній день перебування на Базавлуцькій Січі, 1 липня 1594 р., Лясота записав у своєму «Щоденнику» про прибуття туди двох посланців від Северина Наливайка. Вони повідомили про успішний похід проти татар, у ході якого наливайківці захопили близько 4 тис. коней. Дізнавшись, що запорожці мають у них потребу, запро-

понували у подарунок січовикам від 1500 до 1600 голів на знак примирення і подальших спільних дій проти татар. Конфлікт, що його намагався залагодити у такий спосіб Наливайко, був зумовлений попередньою його службою у київського воеводи князя Костянтина Острозького під час придушення останнім козацького повстання під проводом Криштофа Косинського. «Але оскільки у чесного лицарства є підозра, що він їхній недруг, — занотував Лясота промову посланців Наливайка, — він хотів би особисто з'явитися у колі, покласти свою шаблю на середину й очистити себе від усіх закидів і порозумітися. Якщо ж лицарське коло й надалі вважатиме все це кривдою, він сам може віддати свою голову, щоб вони відтяли її його власною шаблею. Але сподівається, що вони вдовольняться його законним виправданням і вважатимуть його надалі своїм добрим приятелем і братом». Сподівання Наливайка справдилися: вже восени 1594 р. запорожці вирушили з ним у спільний похід проти турків. Січове козацтво очолив гетьман Григорій Лобода.

Перехід Молдови під фактичний протекторат Речі Посполитої та укладення мирної угоди останньої з Туреччиною істотно змінив політичну ситуацію в регіоні. Пошуки «козацького хліба» були перенесені на волості, де вже господарювали наливайківці. Запорожці неодноразово з'являлися там під проводом Лободи, Шаули, Саська, Шостака, Кремпського. На початку 1596 р. вони приєдналися до Наливайка і спільно з ним боролися проти шляхетського війська аж до Солоницького табору на Полтавщині.

За участь у козацьких виступах 1591–1596 рр. уряд скасував права і привілеї реєстрових. Поновлювалася також постанова 1590 р. про заборону відходу на Січ з волостей. В універсалі короля Жигмонта III від 1 вересня 1596 р. до урядовців Київського, Волинського і Брацлавського воєводств зазначалося: «Запорожцов абы с Запорожья на Украину, где бы выгребать хотели, не пушали и противно них, яко неприятеля коронного конно и збройно повстали». Становище запорожців ускладнювалося й тим, що урядові репресії проти них збіглися з внутрішніми чварами двох козацьких угруповань, очолюваних Федором Полоусом і Тихоном Байбузою. Консолідація в середовищі січового товариства настала з обранням кошовим отаманом славнозвісного Самійла Кішки. Останній у своєму листі до Жигмонта III від 1 липня 1600 р. переконував у великих можливостях і користі для держави Війська Запорозького, а також висловлював надію, що король скасує баніцію з козаків і поверне їм «старожитні вольності». Реакція з Варшави була позитивною, щоправда лише в усній формі. Стурбований спробами валаського воєводи Михайла скинути з молдовського престолу Ієремію Могилу, польський уряд послав до Молдови коронне військо на чолі із Станіславом Жолкевським, але цих сил виявилось замало. Тому канцлер Речі Посполитої Ян Замойський доручив Самійлу Кішці набрати на Січі «охочих» козаків і йти на допомогу коронному гетьманові. Особливу заінтересованість у Війську Запорозькому польський уряд виявив у період Лівонського походу (1602 р.). У записці про виплату «жолду» запорожцям міститься схема війська, що

перебуває на державній службі. Цей документ є надзвичайно важливим для з'ясування специфіки життя козацької громади на Базавлуцькій Січі, де певний час фактично співіснували два військові устрої — кошовий та реєстровий. Зокрема, в записці перелічені такі посади: гетьман, обозний, писар, 4 полковники, 8 осавулів, 20 сотників, 152 десятники, 16 прапорників, 12 пушкарів, 20 фурманів і 1799 рядових. Отже, реєстрове військо складалося з 4 полків по 500 козаків у кожному. Увагу дослідника не може не привернути слово «гетьман» у значенні посади провідника військового підрозділу. Водночас офіційно керівник реєстру йменується «старший», в окремих випадках — «поручник». Традиційно ж запорожці обирали гетьманом когось із числа кошової старшини. Відповідним був і устрій козацького війська. Більші підрозділи очолювали курінні, дрібніші, як правило десятки, — отамани.

Січ на Базавлуці стала справжньою військовою базою, звідси організовувалися морські та сухопутні походи, а козацтво — могутньою організацією з власним флотом та артилерією. Запорозька флотилія складалася з кількох десятків човнів, або ж чайок, основні параметри яких зафіксовані Бопланом: «близько 60 стіп завдовжки, 10–12 стіп завширшки і 12-завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа — це човен з верби і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і однієї стопи завширшки, які прибиті дерев'яними цвяхами... Середину виробляють, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. З кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у

турецьких веслових галер. Є також і шогла, на якій вони напинають вітрило, використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати». Гармати козаки здобували в боях, а зберігали їх до потреби як дорогоцінний скарб у дніпровських плавнях.

З Базавлуцької Січі козаки майже щороку здійснювали військові експедиції до Очакова, Акермана, Кілії, Ізмаїлу, Гезлева, Кафи, інших турецьких замків на Північному Причорномор'ї. Козацькі чайки досягали й берегів Анатолійського півострова, зокрема, фортець Синопа і Трапезунда, навіть робили спроби «обкурити мушкетним димом самий Царгород». Особливої інтенсивності морські походи набрали на початку XVII ст., коли на чолі запорожців стояв гетьман Петро Сагайдачний.

Часто козаки практикували й піші експедиції в степ та сусідні країни. При цьому запорожці застосовували своєрідну тактику бою, яка давала перевагу на рівнинній місцевості. Польський військовий комісар Якуб Собезький відзначив, що козаки везли на возах гармати, а «кожний, окрім рушниці і припасу, мусить мати ще сокиру, косу, заступ, шнури і все інше потрібне для того, щоб сипати вали або позв'язувати вози, коли доводиться йти цілим військом оружною рукою. Вони називають таке розташування возів табором, спереду і ззаду ставлять гармати, самі з рушницями прикривають боки, а коли велика небезпека наспіє, ховаються за вози і звідти бороняться немов з-за укріплення. Коли ж і сього замало, то зараз наповнюють вози землею і роблять з них міцніший вал. Такий спосіб козацької війни». Оборона табо-

ром давала запорожцям можливість стримувати переважачі сили противника протягом тривалого часу.

Ерiх Лясота застав на Базавлуці близько 3 тисяч запорожцiв. В результатi масового покозачення селян та мiшан у першiй половинi XVII ст. значна iх частина вливалася в ряди сiчового товариства. Це зовсiм не означає, що в пошуках кращої долi вони прибували власне на Сiч. Своєрiдною ойкуменою людностi, яка не бажала миритися з крiпосницькими порядками на волостi, став Великий Луг. Цим можна пояснити наявнiсть залишкiв матерiальної культури козацтва на численних островах за днiпровими порогами. Саме тому, очевидно, не виникало проблем з органiзацiєю 40-тисячного вiйська влiтку 1621 р. для походу проти полчиш турецького султана Османа II. Питання, пов'язанi з пiдготовкою експедицiї вирішувалися на козацькiй радi в урочишi Суха Дiброва, куди з Базавлуцької Сiчi прибув загiн запорожцiв на чолi з гетьманом Яковом Бородавкою. У складi козацького вiйська, яке з благословенням православного митрополита Юва Борецького вирушило на боротьбу з «бусурманами», було й три тисячi реєстровцiв. В ходi Хотинської битви українське козацтво вiдiграло вiршальну роль у розгромi турецько-татарської армiї. Проте уряд Речi Посполитої не оцiнив його заслуги належним чином. Тому в наступнi роки козацтво стає могутньою опозицiйною силою колонiальному режимовi в Україні.

З 1625 р. Запорозька Сiч виступає центром органiзацiї повстанських загонiв для боротьби проти соцiального й нацiонального гноблення. Похiд Марка Жмайла з Базавлука на волостi став визначальним для дiй запорож-

ців у наступні роки. Найбільш організовану і боєздатну силу репрезентує нереєстрове козацтво, яке на відміну від козаків, що перебували на державній службі, рішуче виступало проти урядових сил. У його середовищі зростають талановиті полководці й організатори визвольного руху. На Базавлуцькій Січі з'являються перші письмові звернення у формі листів, грамот та універсалів козацтва до українського народу, зміст яких відбивав прагнення широких соціальних верств.

Так, в універсалі гетьмана Якова Острянина від 10 березня 1638 р. розкривалася мета виступу повстанського війська із Запорожжя — «скинути при божій помочі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство, щоб помститися за вчинені образи, розор і катівські гвалти». На Січі конкретизувалися методи і завдання національно-визвольного руху. Недаремно у листі до короля Владислава IV від 27 червня 1636 р. урядовий комісар у козацьких справах Адам Кисіль визнавав, що Запорожжя завжди було «опорою всіх змовників проти існуючого порядку». В процесі еволюції запорозької общини формуються елементи нової української державності.

Найпізніші свідчення про Базавлуцьку Січ відносяться до весни 1638 року. Постанова варшавського сейму «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої», передбачала не тільки скасування привілеїв для реєстрових козаків, а й встановлення блокади між Запорожжям і волостями, де розгорталася велике народне повстання. Два реєстрових полки мали постійно перебувати на Запорожжі, аби не

допустити збору там збіглих селян і міщан, про що постійно доповідали у Варшаву місцеві власті. Реалізація урядової постанови здійснювалася дуже оперативно. На Січ виступило каральне військо, очолюване старшим комісаром Казимиром Мелецьким, до складу якого, крім шляхти, входили й чотири полки реєстрових козаків під проводом Ілляша Караїмовича. Коронний гетьман Станіслав Конецпольський вручив ротмістрові Мелецькому спеціальну інструкцію, що зобов'язувала його негайно повернути до своїх панів кожного, хто не був записаний до реєстру, а також спалити всі запорозькі чайки. В разі опору Січ підлягала знищенню.

Вагомих причин до проведення аналогічних акцій у попередній період не виникало, хоча покінчити із запорозьким козацтвом прагнули не лише польські магнати та шляхта. Неодноразово такі вимоги ставили перед королем Речі Посполитої турецький султан та кримський хан, які вбачали в запорожцях поважну військову силу, що стала на перешкоді їхнім агресивним устремлінням. Разом з тим тривала боротьба з Московською державою та Туреччиною змушувала шляхетський уряд не вдаватися до радикальних заходів проти запорожців. Підписання Поляновського миру (1634 р.) з царським урядом і відповідної угоди з Оттоманською Портою внесли корективи в політику Варшави щодо козацтва. Так, перший пункт польсько-турецького договору зобов'язував сторони «не допускати козаків на Чорне море, а татар на український степ». Далися взнаки й виступ запорожців під проводом гетьмана Івана Сулими (1635 р.) та розмах народного руху в Україні восени 1637 р.

Завдання перед Мелецьким було не з простих, тому він відрядив на Січ делегацію з пропозицією скласти «новий» реєстр на базі існуючих шести полків. Провести такий захід після Смоленської війни, у якій брало участь більше десяти тисяч козаків, означало поповнити лави виписаних з реєстру («випищиків»), кількість яких дедалі збільшувалася, і внести розкол у середовище запорожців. Отож, шляхетське посольство повернулося з відповіддю про недоцільність подібних переговорів. Спроба штурмом оволодіти Січчю на Базавлуці не дала бажаних результатів. При цьому значна кількість реєстрових перейшла на бік запорожців. Казимир Мелецький пояснював свою невдачу небажанням козаків вести міжусобну різню. У листі до С. Потоцького він скаржився: «З допомогою козаків трудно воювати проти їх же народу — як вовком орати». Реляція реєстрових — учасників походу до брацлавського воеводи також містить цікаві свідчення про причини невдачі експедиції. Зокрема, в документі йдеться про спробу взяти Січ приступом силами кінноти, що мала добиратися туди по воді. Це, звичайно, було пов'язано з великими труднощами, «тому важко було без човнів їм (запорожцям. — *В.Щ.*) щось заповідати». Отже, острівне розташування Базавлуцької Січі серед Великого Лугу ускладнювало її здобуття ворогом, як татарами, так і польським кварцяним військом.

Битва запорожців із загоном Мелецького стала останньою героїчною сторінкою в історії Базавлуцької Січі. Капітуляція повстанців на Старці в серпні 1638 р. дала можливість польському гетьманові Миколі Потоцькому розправитися з окремими загонами народних месників

на Наддніпрянщині та Лівобережжі. Частина кварцяного війська з аналогічною місією відправилась на Запорожжя. У другій половині серпня карателі підійшли до Базавлука і штурмом здобули Січ.

На сьогодні в джерелах не збереглося свідчень про зруйнування Базавлуцької Січі коронним військом. Однак наявність її залишків, зафіксованих сучасником тих подій Гійомом де Бопланом, дають підставу для такого твердження. Відомі інші факти шляхетського терору в той період, в результаті чого за словами літописця «багато козаків добрих і славних різними тортурами загубили, одних четвертуючи, інших на палі саджали або ж на залізних ганках за ребра вішали». Частина запорожців, у тому числі й один із керівників козацько-селянського повстання 1637–1638 рр. Дмитро Гуня, залишили Січ і прибули на Дон. В наступні роки вони неодноразово здійснювали спільні походи з донськими козаками проти турок і татар. Натомість Запорожжя опинилося під жорстким контролем властей, хоча потреби оборони південного прикордоння усе ж зумовили збереження козацької залози. Місцем її розташування став легкодоступний з боку степу так званий Микитин Ріг, де здавна існував перевіз через Дніпро.

Таким чином, Базавлуцька Січ, поставши на одному з дніпрових островів Запорожжя, протягом більш як чотирьох десятиліть служила центром вільної козацької громади. Запорозька твердиня була надійним форпостом боротьби проти турецько-татарської агресії. Разом з тим на Січі формувалися і згуртовувалися опозиційні щодо колоніального режиму в Україні козацькі сили.